

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE
AZERBAJCAN’IN SOVYETLEŞTİRİLMESİ SÜRECİNDE DİN
(1920-1929)

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1736833>

 MUHAMMED ELÇİN NECEF*

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, Sovyetler Birliği’nin Azerbaycan’daki dini yapılara yönelik müdahalelerinin toplumun dini yaşamı ve kültürel kimliği üzerindeki etkilerini incelemektir. Çarlık rejiminin yıkılmasıyla 1918’de kurulan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, kısa sürede ulusal kültürün yeniden canlanmasına zemin hazırlamıştır. Ancak 1920’de Sovyet hâkimiyetinin başlamasıyla birlikte, dini kurumlar sistematik baskı altına alınmış ve inanç temelli faaliyetler devlet kontrolüne tabi tutulmuştur. Araştırma, tarihsel kaynaklar, dönemin resmi belgeleri ve literatür taraması yoluyla nitel bir analiz yöntemi kullanılarak yürütülmüştür. Bulgular, Sovyet ideolojisinin ateist politikaları çerçevesinde dinin kamusal alandan dışlandığını, dini kurumların işlevlerinin ciddi biçimde kısıtlandığını ve halkın dini yaşamının özel alanlara çekildiğini göstermektedir. Sonuç olarak, Sovyet dönemi politikalarının Azerbaycan’da dinin toplumsal rolünü zayıflatmakla birlikte, halkın kültürel belleğinde dini kimliğin tamamen silinmesini engelleyemediği belirlenmiştir. Bu durum, dini ve kültürel direnişin Azerbaycan’ın ulusal kimliğinin korunmasında kalıcı bir unsur hâline geldiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Sovyetler Birliği, Din-Politika İlişkisi, Kültürel Kimlik, Dinî Baskı, Toplumsal Bellek.

RELIGION IN THE SOVIETIZATION PROCESS OF AZERBAIJAN (1920-1929)

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the impact of Soviet interventions in Azerbaijan’s religious structures on the country’s religious life and cultural identity. Following the collapse of the Tsarist regime, the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic in 1918 created a foundation for the revival of national culture. However, with the onset of Soviet domination in 1920, religious institutions came under systematic pressure, and faith-based activities were placed under strict state control. The research employs a qualitative analytical approach based on historical sources, official documents from the period, and an extensive review of relevant literature. The findings indicate that, within the framework of Soviet atheist ideology, religion was excluded from the public sphere, the functions of religious institutions were severely restricted, and religious life was largely confined to the private domain. In conclusion, while Soviet policies weakened the social role of religion in Azerbaijan, they failed to erase religious identity from the nation’s cultural memory. This persistence demonstrates that religious and cultural resistance remained a lasting component in the preservation of Azerbaijan’s national identity.

Keywords: Azerbaijan, Soviet Union, Religion–Politics Relations, Cultural Identity, Religious Suppression, Collective Memory.

GİRİŞ

Azerbaycan, tarih boyunca Araz-Kür ve Hazar havzalarının stratejik kesişim noktasında yer alan hem kültürel hem de siyasi etkileşimlerin yoğun biçimde yaşandığı bir bölge olmuştur.¹ Bu coğrafi konum,

* Dr. Öğr. Gör., Muş Alpaslan Üniversitesi, Bulanık Meslek Yüksek Okulu, Muş/TÜRKİYE, E-Posta: eneceyev@yahoo.com, **ORCID:** 0000-0002-5245-4368, **RORID:** <https://ror.org/009axq942>.

¹ Ali İpek, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan (632-750)*, Zafer Ofset Yayınları, İstanbul 1999, s. 159.

Azerbaycan'ı farklı uygarlıkların, inanç sistemlerinin ve kültürel etkileşimlerin buluşma noktası hâline getirmiştir. Arkeolojik ve tarihî bulgular, bölgede erken dönemlerden itibaren çoktanrılı, doğa merkezli ve atalar kültüne dayalı inançların hâkim olduğunu göstermektedir. Zamanla bu yerel inanç sistemleri, Zerdüştlük, Hristiyanlık ve nihayet İslamiyet ile etkileşime girerek özgün bir Azerbaycan dini dokusu oluşturmuştur. İslamiyet'in Azerbaycan topraklarına yayılışı, bölgenin tarihsel dönüşümünde belirleyici bir kırılma noktasını oluşturmuştur.² 7. yüzyıldaki Arap fetihleri, yalnızca askerî bir genişleme değil, toplumsal ve kültürel yeniden yapılanmanın başlangıcı olmuştur. Emevî ve Abbâsî dönemlerinde kurumsal bir nitelik kazanan İslamî yapı, yerel inanç gelenekleriyle etkileşime girerek özgün bir Azerbaycan İslam kimliğinin temelini oluşturmuştur.³

İslamiyet'in bölgeye nüfuz etme çabaları, ilk olarak 639 yılında Raşidî Halifesi Ömer bin Hattab'ın (634-644) liderliğinde gerçekleştirilen askeri seferle başlamıştır. Ancak, bu ilk fetih girişimi, yerel halkın gösterdiği geniş çaplı direniş karşısında başarısızlıkla sonuçlanmış ve Arap orduları geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu gelişme, bölgedeki yerel güç dengelerinin ve toplumsal direncin gücünü ortaya koyması açısından tarihsel bir dönüm noktası olmuştur. Buna karşılık, ikinci fetih hareketi 642-643 yıllarında gerçekleştirilmiş ve bu kez daha planlı ve organize bir şekilde yürütülen seferler sonucunda İslamiyet'in Azerbaycan topraklarında yayılma süreci başlamıştır.⁴

Bu dönemde yaşanan dinî dönüşüm yalnızca siyasi otoritenin değişimini değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel yapının uzun vadeli biçimde yeniden şekillenmesini de beraberinde getirmiştir. İslamiyet'in bölgedeki etkisi ilerleyen yıllarda giderek güçlenmiş; yerel inançlar ve uygulamalar İslami öğretilerle sentezlenerek özgün bir dinî-sosyal yapı ortaya çıkarmıştır. Bu fetih hareketleri ve onları takip eden kültürel etkileşimler, Araz-Kür ve Hazar havzalarının tarihsel gelişim sürecinde yönlendirici bir rol oynamış; İslam'ın bu coğrafyada kalıcı bir biçimde kökleşmesinin temelini oluşturmuş ve bölgenin dinî coğrafyasının yeniden biçimlenmesinde belirleyici etkiler yaratmıştır.⁵

Araştırmanın yöntemi, tarihsel-betimsel ve karşılaştırmalı analiz üzerine kurulmuştur. Klasik İslam tarihi kaynakları ile modern Azerbaycan tarih yazımı karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, 1920-1929 dönemi Sovyet belgeleri (Azerbaycan Devlet Arşivi) kullanılarak din politikalarının uygulanma biçimi analiz edilmiştir. Bu yöntem, dinî dönüşümlerin hem kronolojik akışını hem de toplumsal ve kültürel etkilerini bütüncül bir biçimde ortaya koymayı sağlamaktadır.

Araştırmanın kapsamı, MS 7. yüzyıldaki İslam fetihlerinden 1929 yılına kadar uzanan dönemi içermekte; ancak esas odak noktası ise 1920-1929 yıllarında Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde uygulanan din politikaları ve toplumsal etkiler üzerinedir. Bu çerçevede, dinî yapıların uzun dönemli sürekliliği ile erken Sovyet dönemindeki kırılmaları bir arada incelemeyi mümkün kılmaktadır.

Literatürde Azerbaycan'ın dinî tarihine ilişkin çalışmalar genellikle ya erken İslam fetihleri ya da Sovyet dönemi sekülerleşme politikalarıyla sınırlıdır. Bununla birlikte, İslam öncesi dönemden 1920'lere kadar uzanan süreklilik perspektifi ve toplumsal direnç boyutları çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Bu çalışma, bu boşluğu doldurmayı ve Azerbaycan'daki dinî yapıların dönüşümünü süreklilik, kültürel etkileşim ve toplumsal kimlik bağlamında bütüncül biçimde ele almayı hedeflemektedir. Sonuç olarak, bu araştırma, Azerbaycan özelinde Araz-Kür ve Hazar havzalarının dinî tarihini, İslamlaşma sürecinden erken Sovyet dönemine kadar uzanan süreklilik ve kırılma ekseninde analiz ederek, din-toplum-devlet ilişkilerinin tarihsel dinamiklerini bütüncül bir biçimde ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1. Rus Çarlığı'nın Azerbaycan'ı İşgali Sürecinde Din

19. yüzyılın başlarında, Rus Çarlığı ile İran'daki Kaçar Hanedanlığı arasında meydana gelen birinci Rus-İran savaşı, 1813 yılında Kaçarların mağlubiyetiyle sonuçlanmış ve taraflar arasında Gülistan Barış Antlaşması

² Ziya Buniyadov, "Azerbaycan", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, s. 317-322.

³ Elnur Nəsirov, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycan Alimləri*, Nurlar Neşriyat, Bakı 2011, s. 21.

⁴ Nəsirov, *age*, s. 21.

⁵ Edmund Clifford Bosworth, *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1996, s. 78.

imzalanmıştır.⁶ Antlaşma neticesinde, Revan (Erivan) ve Nahçıvan Hanlıkları dışındaki Azerbaycan'ın kuzey bölgeleri Rusya İmparatorluğu'nun kontrolüne geçmiştir. B toprak değişimi sadece siyasi sınırların yeniden çizilmesiyle sınırlı kalmamış; aynı zamanda bölgenin demografik, kültürel ve dinî yapısında köklü dönüşümlere sebep olmuştur.

Söz konusu işgal, bölgedeki Müslüman halk arasında ciddi toplumsal tepkilere neden olmuş ve yaklaşık 1.400 Azerbaycanlı aile, dinî ve millî kimliklerini korumak amacıyla Nahçıvan Hanlığı'na göç etmiştir.⁷ Bu göç hareketi, Rus yönetiminin uyguladığı nüfus mühendisliği stratejisinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir; zira Rusya, Müslüman halk üzerinde sosyal ve ekonomik baskılar kurarak yaşam koşullarını zorlaştırmış ve bölgedeki nüfus dengesini Hristiyanlar lehine değiştirmeyi hedeflemiştir.⁸ Aynı strateji çerçevesinde, Ermeni, Rum, Alban ve Rus topluluklarının bölgeye yerleşmesi teşvik edilmiş; böylece Güney Kafkasya'daki demografik yapı, Hristiyan nüfus lehine sistematik biçimde yeniden şekillendirilmiştir.⁹

Bu politikaların bir devamı olarak, 1816 yılında Kafkasya'daki Rus ordusunun komutanı General A. P. Yermolov, Müslüman din adamlarını hedef alan yeni uygulamalara başlamıştır. Bu dönemde Tiflis Ahund¹⁰u Tanrıverdi, İran'da bir müçtehiten aldığı ahundluk icazeti gerekçesiyle İran'a sürgün edilmiştir.¹¹ Bu olay, yalnızca bireysel bir sürgün değil, aynı zamanda Azerbaycan'daki dinî otoritenin dış kaynaklarla olan bağlarını koparmaya yönelik stratejik bir adım olarak değerlendirilmelidir. Ancak Rus yönetimi, bu tür baskıcı yöntemlerle halkı dinî kimliğinden uzaklaştırmanın mümkün olmadığını fark edince, daha yapısal bir çözüm arayışına yönelmiştir. Yermolov'un 1822 yılında General V. R. Madatov'a yazdığı bir mektupta, "yalnızca Rusya'ya bağlı şeyhlerin atanması gerektiği" vurgulanmış ve bu kişilere ahund ve molla belgeleri verme yetkisinin tanınması önerilmiştir. Bu öneri doğrultusunda 1823 yılında Kafkas Şeyhülislamlığı kurularak, bölgedeki dinî otoritenin merkezileştirilmesi ve tamamen Rus kontrolü altına alınması hedeflenmiştir.¹²

Kafkas Şeyhülislamlığı'nın kurulması, Azerbaycan'ın kuzey ve güney bölgeleri arasındaki dinî, kültürel ve ulusal bağların koparılması amacına da hizmet etmiştir.¹³ Aynı zamanda bu yeni kurum aracılığıyla Çarlık yönetimi, Azerbaycan'daki İslamî yapıyı kendi çıkarları doğrultusunda yeniden şekillendirmeye çalışmış; dinî kurumların özerkliği sona erdirilmiş ve din adamları devlet denetimi altına alınmıştır. Böylece Azerbaycan halkının kolektif kimliği üzerinde kalıcı etkiler bırakacak sistematik bir asimilasyon süreci başlatılmıştır.¹⁴

2. Türkmençay Antlaşması Sonrası Azerbaycan'da Dinî Yapının Dönüşümü

Rus Çarlığı ile Kaçar Hanedanlığı arasında gerçekleşen ikinci savaş, 10 Şubat 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay Antlaşması ile sona ermiştir. Bu antlaşma ile Kaçar Hanedanlığı Nahçıvan ve Revan Hanlıklarını Çarlık Rusya'ya bırakmak zorunda kalmış; Aras Nehri, iki imparatorluk arasında yeni sınır olarak belirlenmiştir. Böylece Azerbaycan'ın kuzey bölgeleri tamamen Rusya'nın hâkimiyetine geçmiştir.¹⁵

Ortaya çıkan bu yeni jeopolitik durum, Rusya'nın Kafkasya politikasında etnik ve dinî mühendisliğe dayalı sistematik bir dönüşüm sürecini beraberinde getirmiştir. Türkmençay Antlaşması'nın hemen ardından, Çarlık yönetimi, bölgedeki demografik dengeyi Hristiyan nüfus lehine değiştirmeyi amaçlayan iskân politikalarını hızlandırmıştır. Bu bağlamda, Ermeni, Gürcü (İngiloy), Alban ve diğer Hristiyan toplulukların Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi teşvik edilmiştir. Nitekim 1826 yılında yaklaşık 20.000 Müslüman Gürcülerin

⁶ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum 2008, s. 187-199.

⁷ Arif Yunusov, *Azərbaycanda islam*, Zaman, Bakı 2004, s. 84.

⁸ Hidayət Orucov, *Azərbaycan'da Din*, İdrak İB, Bakı 2012, s. 139.

⁹ Yeşilot, *agm*, s.187-192.

¹⁰ Kelimenin aslı büyük bir ihtimalle Farsça'dır. Hund, muhtemelen "okudu, tahsil etti" mânalarını taşıyan hând veya "üstat, efendi" anlamına gelen hävend kelimesinin bozulmuş şeklidir. Baştaki a- ekinin ise Farsça'da da kullanılan Türkçe ağa kelimesinin kısaltılmış şekli olması mümkündür. Zeki Velidi Togan bu kelimenin Yedisu'da Türk Nestûri papazları için kullanılan argun veya arhun kelimesinden türediğini ileri sürerse de bu zavıf bir ihtimaldir. (Bkz. *DİA*, C. 2, s. 185).

¹¹ Firuz Kazemzadeh, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, Columbia University Press, 1991, s. 98.

¹² Hatice, Kerimov, *Aleksey Petroviç Yermolov'un Kafkasya Başkomutanlığı (1816-1827)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 46-58.

¹³ Orucov, *age*, s. 86.

¹⁴ Yeşilot, *agm*, s.187-192.

¹⁵ Tadeusz Swietochowski, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*, Columbia University Press, New York 1995, s. 118.

Hristiyanlığı kabul ettiği kaydedilmiştir. Bu durum, Rusya'nın Müslüman topluluklar üzerindeki sosyal, kültürel ve dinî baskılarının etkisini ortaya koymaktadır.¹⁶

3. Çarlık Rusyası'nın Din Politikaları: Sadakat Temelli Dinî Yapılanma ve Mezhepsel Ayrışmanın Derinleştirilmesi

Türkmençay Antlaşması (1828) sonrasında Rusya İmparatorluğu'nun Azerbaycan üzerindeki hâkimiyetini pekiştirme politikaları yalnızca siyasi ve demografik alanlarla sınırlı kalmamış; aynı zamanda dinî otorite ve kurumsal yapılar da kapsamlı biçimde hedef alınmıştır. Bu çerçevede Çarlık yönetimi, bir yandan dinî kurumları kendi çıkarları doğrultusunda dönüştürmeye çalışırken, öte yandan mezhepsel farklılıkları stratejik bir araç olarak kullanmıştır.¹⁷ Bu bağlamda, arşiv belgelerine göre 13 Ağustos 1831 tarihinde Şamahı bölgesine bağlı 15 köy, Çar yönetimine olan "kusursuz hizmetleri" nedeniyle Ahund Ağa Mir Fettah Tabatabaî'ye tahsis edilmiştir. Bu uygulama, Çarlığın sadakat esaslı bir din adamı sınıfı oluşturma politikasının somut bir örneğini teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu tür ödüllendirme yöntemleriyle yerel dinî önderlerin Rus yönetimine bağlılığı teşvik edilmiş ve halk üzerindeki dinî otoritenin Çarlık lehine kanalize edilmesi amaçlanmıştır.¹⁸

Aynı dönemde, "böl parçala ve yönet" siyaseti çerçevesinde Azerbaycan'daki Sünni ve Şii topluluklar arasındaki mezhepsel farklılıklar, yönetim eliyle derinleştirilmeye çalışılmıştır. Bu strateji, özellikle dinî dayanışmanın ve toplumsal bütünlüğün zayıflatılması yoluyla, halkın merkezi otoriteye karşı birleşik bir direnç göstermesinin önüne geçmeyi hedeflemiştir. Mezhep çatışmalarının körüklenmesi, toplumsal parçalanmayı derinleştirerek Çarlık idaresinin bölge üzerindeki denetimini kolaylaştırmıştır.¹⁹ Bununla birlikte, Çarlık yönetimi dinî kurumların doğrudan kontrolünü sağlamak amacıyla hukuki ve idari düzenlemelere yönelmiştir. Özellikle 1840'lı yıllardan itibaren, dinî yapıların teşkilatlanması ve yönetimi, Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı'nın yetki alanına devredilmiştir. Bu doğrultuda, 1849 yılında Bakanlık görevlisi N. Hanıkov tarafından hazırlanan bir nizamname, Rusya Yüksek Mahkemesi'ne sunulmuş ancak eksik görülen yönleri nedeniyle geri iade edilmiştir.²⁰ Bu taslağın nihai hâli, 5 Nisan 1872 tarihinde onaylanarak yürürlüğe girmiş ve 1917 Ekim Devrimi'ne kadar geçerliliğini korumuştur. Bu mevzuat ile Çarlık, dinî otoritelerin faaliyetlerini yasal bir çerçeve içinde sıkı denetim altına almayı başarmıştır.²¹

4. Sovyetleşme Sürecinde Azerbaycan'da Dinî Hayatın Yeniden İnşası

1867 yılından itibaren, Azerbaycan'daki din adamlarının devlet bütçesinden maaş almaya başlaması, Rusya'nın bölgedeki dinî otoriteler üzerindeki denetimini kurumsallaştırdığı önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu uygulama, yalnızca maddi destek sağlamak amacıyla değil; aynı zamanda dinî liderlerin Çarlık yönetimine olan bağlılıklarını pekiştirmek, halk üzerindeki etkilerini siyasi iktidarın çıkarları doğrultusunda yönlendirmek ve potansiyel muhalefeti önceden bertaraf etmek amacıyla hayata geçirilmiştir.²² Bu ekonomik bağımlılık, zamanla dinî kurumların özerkliğini zayıflatmış ve devlet güdümlü bir dinî yapılanma sürecinin önünü açmıştır. Bu mekanizma sayesinde, din adamları halk ile Çarlık yönetimi arasında bir aracı haline getirilmiş; böylece toplum üzerindeki kontrol daha sistematik bir hale bürünmüştür. Bu kapsamda değerlendirildiğinde, Türkmençay Antlaşması sonrası dönemde Rusya'nın Azerbaycan'daki demografik, mezhepsel ve kurumsal dönüşüm stratejileri, yalnızca dinî yaşamı değil, toplumun genel yapısını da derinden etkilemiştir. Uygulanan politikalar, geleneksel dinî kurumların işleyişini önemli ölçüde dönüştürmüş; uzun vadede ise Azerbaycan halkının kimlik inşası, eğitim sistemi ve sosyal yapısı üzerinde kalıcı etkiler bırakmıştır.²³

Bu dönüşüm süreci, 1917 Ekim Devrimi sonrasında Sovyet ideolojisinin egemenliğiyle tamamen yeni bir boyut kazanmıştır. Devrimle birlikte Rusya'da yalnızca siyasal yapı değil, aynı zamanda sosyal, ekonomik ve kültürel düzen de köklü bir biçimde yeniden yapılandırılmıştır. Bu yeni yapılanmanın temelinde Marksist ideoloji yer almaktadır. Marksizm, doğası gereği her türlü metafizik ve dinî inancı reddeden bir felsefi perspektife sahiptir.

¹⁶ Swietochowski, *Russia and Azerbaijan*, s. 125.

¹⁷ Charles King, *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*. Oxford University Press, New York 2008, s. 262.

¹⁸ ARSPİHDA (*Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Arxiv*), Fond 1, siy. 1, iş. 136, s. 34.

¹⁹ King, *age*, s. 270.

²⁰ Cengiz Murselov, & Bekir, Koç, "Rusya ve Azerbaycan'da Din-Devlet İlişkileri", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV(8), Yıl, 2016, s. 182-209.

²¹ ARSPİHDA Fond 1, siy 1, iş. 136, s. 34-35.

²² Murselov, & Koç, *agm*, s. 185-188.

²³ Swietochowski, *Russia and Azerbaijan*, s. 142.

Bu bağlamda Sovyet yönetimi, dinî inançları toplumsal geriliğin bir kaynağı olarak değerlendirerek, ateist bir toplum inşa etmek amacıyla sistematik politikalar geliştirmiştir.²⁴

Azerbaycan'da da bu ideolojik dönüşümün izleri belirgin şekilde görülmüş ve Sovyet stratejileri, yerel koşullara uyarlanarak uygulanmıştır. Bu ideolojik dönüşüm doğrultusunda, özellikle fakir halk hedef alınarak ateist propaganda faaliyetleri yürütülmüştür. Bu faaliyetlerin temelinde, sosyalizmin “eşitlik” ilkesi öne çıkarılmış; din yerine sınıfsal bilinç ve kolektif ideoloji merkeze alınmaya çalışılmıştır. Halkın desteğini kazanmak için bu söylem üzerinden yerli Bolşevik unsurların oluşturulması hedeflenmiştir. Söz konusu gruplar hem Çarlık karşıtı söylemlerle hem de dinî kurumsallığa alternatif olarak sunulan ideolojik yapılar aracılığıyla geniş halk kitlelerini etkilemeyi amaçlamışlardır. Bu çabaların doğrudan sonucu olarak, 27 Nisan 1920’de Azerbaycan’ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesi sürecinde, oluşturulan bu yerli Bolşevikler, Sovyet ordusuna lojistik ve siyasi destek sağlamış; böylece işgalin meşruiyet zemini genişletilmiştir. Bu gelişme, dinî yapının Sovyetleşme sürecinde nasıl araçsallaştırıldığına ve yerel iş birliğinin bu süreçteki rolüne dair önemli bir gösterge niteliğindedir.²⁵

5. Azerbaycan’ın Sovyetler Tarafından İşgali Sonrası Dinî Hayat

27 Nisan 1920 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin XI. Kızıl Ordu tarafından işgal edilmesiyle, bölge Sovyetler Birliği’nin doğrudan hâkimiyeti altına girmiştir. Bolşevik yönetim, işgalin hemen ardından Azerbaycan’daki tüm millî ve dinî değerleri tasfiye etmeye yönelik kapsamlı bir ideolojik ve yapısal dönüşüm süreci başlatmıştır. Bu bağlamda Sovyet yönetimi, İslam dinini “geri kalmışlığın” bir kaynağı olarak değerlendirmiş, dinî kurum ve uygulamaları modernleşmenin ve sosyalizmin önünde bir engel olarak görmüştür.²⁶

Sovyetleşmenin ilk evresinden itibaren, halkın millî ve manevî değerleri sistematik olarak dışlanmış; dinî ayrıcalıkların tamamı ortadan kaldırılmıştır. Bu doğrultuda uygulamaya konan ilk yasal düzenlemeler, Sovyet ideolojisinin din karşıtı karakterini açıkça ortaya koymaktadır. Örneğin, 5 Mayıs 1920 tarihinde çıkarılan bir yasa ile vakıf arazileri kamulaştırılmış, bu adım hem dinî kurumların ekonomik dayanaklarını ortadan kaldırmayı hem de toplumsal etkilerini zayıflatmayı hedeflemiştir.²⁷ Ardından 10 Mayıs 1920 tarihinde çıkarılan yasa ile okullarda din eğitimi tamamen yasaklanmıştır. Böylece eğitim sistemi, dinî referanslardan arındırılarak ateist bir çerçeveye oturtulmuştur.²⁸

Bu sürecin devamında, 15 Mayıs 1920 tarihinde Azerbaycan SSC Halk Maarif Komiserliği tarafından yayımlanan bir kararnameyle vicdan özgürlüğünün ilan edilmesi ile dinin devletten ve okuldan ayrılması hususunda karar almıştır. Ancak bu kararname, görünürde bireysel inanç hürriyetini savunuyor gibi görünse de, aslında devlet kontrolündeki tüm okullarda din derslerinin yasaklanmış, her türlü dinî tören ortadan kaldırılmasını içermekteydi. Böylece, “vicdan özgürlüğü” söylemi üzerinden toplumun dinî hayatına yönelik kapsamlı bir müdahale meşrulaştırılmış ve dinî pratikler kamusal alandan tamamen dışlanmış.²⁹

Üstelik Bolşevik ideolojisi yalnızca devlet memurları veya Komünist Parti üyeleri için değil, tüm toplum için geçerli olacak şekilde Marksizm-Leninizm temelinde yeniden yapılandırılmış bir dünya görüşü dayatmıştır. Bu ideolojik yaklaşım, dinî inançlara karşı doğrudan bir karşı duruş sergilemiş; ateizmi teşvik eden eğitim, propaganda ve hukuk sistemleri aracılığıyla halkın inanç dünyası dönüştürülmeye çalışılmıştır.³⁰ Sonuç olarak, Sovyet yönetimi altında yaklaşık yetmiş yıl boyunca din, hem bireysel hem kurumsal düzeyde yasaklanmış, dindar bireyler ve din adamları ağır baskılara maruz kalmış, camiler ve medreseler kapatılmış veya işlevsiz hâle getirilmiştir. Böylece, dinî ifade kamusal alanda tehlikeli ve cezalandırılabilir bir eylem haline getirilmiş; böylece Azerbaycan’daki dinî yapı neredeyse tamamen yeraltına itilen bir konuma gerilemiştir.³¹

²⁴ İsmailcan Doğan, *Sovyetler Birliği’nde Din Karşıtı Propaganda: 1917-1960 Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme*, 14(1), Selçuk İletişim 2021, s. 408-431.

²⁵ Ronald Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford University Press 1993, s. 175.

²⁶ Elçin Neciyev, *Azerbaycanın Sovyetler Tarafından İşgali (27 Nisan 1920), Azerbaycan ve Dağlık Karabağ Üzerine Analizler*, Gündoğar Yayınları, İstanbul 2015, s. 57-82.

²⁷ Abdulvahap Taştan, “Azerbaycan’da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma”, *Bilgi, Bahar*, sayı. 25, yıl, 2003, s. 1-39.

²⁸ Francis Bacon, “The Politics of Religion in Soviet Azerbaijan”, *Journal of Soviet Studies*, 19/1, 1991, s. 87.

²⁹ Bacon, *agm*, s. 92.

³⁰ Suny, *age*, s. 195.

³¹ Ceyhun Memmedov, “Sovet Hâkimiyeti İllerinde Azerbaycanda Dövlət-Din Münasebetleri”, *Din Araştırmaları Jurnalı*, ½, 2019, s. 193-212.

6. Sovyet İdeolojisinin Çelişkili Din Politikaları: Dinden Uzaklaştırma ile Kontrol Arasında Bir Strateji

1920'lerden itibaren Sovyet yönetimi, Azerbaycan ve genel olarak Doğu Müslüman toplulukları üzerinde, dinî inançları ortadan kaldırmayı hedefleyen açık bir strateji izledi.³² Bu doğrultuda dine karşı yürütülen resmî ideolojik mücadele her alanda kendini göstermiştir.³³ Bu nedenle Sovyetler, ideolojik hedeflerle toplumsal kontrol arasında bir denge kurma ihtiyacı duyarak, dinin tamamen bastırılmasıyla ilgili politikalarında belirli ölçüde pragmatik ve çelişkili bir yaklaşım benimsedi.³⁴

Bu çerçevede Sovyetler, bir yandan dinî pratikleri sistematik olarak kamusal alandan tasfiye ederken, diğer yandan din görevlileri, köylüler ve işçi sınıfı gibi hassas toplumsal kesimlerin yeni düzenden tamamen kopmalarını önlemek amacıyla dinî inançlara doğrudan hakaret edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu yaklaşım, Sovyet ideolojisinin yalnızca katı bir ateist baskı rejimi olmadığını; aynı zamanda toplumsal kontrol mekanizmasını koruyabilmek adına din karşıtı söylemlerini stratejik olarak esnettiğini göstermektedir.³⁵

Bu ikircikli durumu en iyi yansıtan örneklerden biri, Sovyet propagandasının Doğu Müslümanlarına yönelik özel mesajlarında gözlemlenmektedir. Bu mesajlardan biri şu ifadelerle dile getirilmiştir: “Kendi ülkenizin sahibi kendiniz olmalısınız. Sadece diğer insanlara yaptığımız yardım konusunda daha ayrımcı olmalısınız. Artık dininiz ve gelenekleriniz, ulusal ve kültürel kurumlarımız özgür ve dokunulmazdır. Bu devrimi ve yetkin haklarınızı savunun”.³⁶ Bu tür ifadeler, Bolşevik yönetimin, dinî kimliği doğrudan hedef almaktan kaçınır görünen ama esasen ideolojik manipülasyon içeren bir dil geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Söz konusu mesajlar, yerel halkı sistemle uzlaştırmaya ve milliyetçi/manevî duyguları araçsallaştırarak devrimci sürece uyum sağlamaya yönelikti. Böylelikle Sovyetler, dinî inancı tamamen ortadan kaldırmak yerine, onu kontrol altında tutulan bir kimlik unsuruna dönüştürme çabası içine girmiştir.³⁷

Bu strateji, halkın bir kısmını sistemin söylemleriyle ikna etmeyi, bir kısmını ise direnişten alıkoymayı hedeflemiştir. Ancak uzun vadede bu tutum, dinî hayatın yeraltına çekilmesine, fakat yok olmamasına neden olmuş; gizli ibadet gelenekleri, gayrimeşru dinî cemaatler ve sözlü kültür aracılığıyla aktarılan dinî bilgiler gibi formlarda yaşamaya devam etmiştir.³⁸ Bolşeviklerin politikalarının temel amacı, devrimin başarısını sağlamak için Doğu'daki Müslüman nüfusun desteğini kazanmak olmuştur. Bu stratejik hedef doğrultusunda, 5 Aralık 1917 tarihinde Pravda gazetesinde yayımlanan “Doğu'nun Tüm Müslümanlarına Çağrı” başlıklı bildiriye, Rusya Devleti ve hükümetinin yabancı toprakların gaspına karşı olduğu ve özellikle Konstantinopolis'in (İstanbul) Müslümanların kontrolünde kalması gerektiği vurgulanmıştır. Bu çağrı, Bolşeviklerin anti-empyalist söylemini kullanarak Müslüman toplulukları devrime yönlendirme ve desteklerini sağlama amacı taşıdığını göstermektedir.³⁹ Bu çerçevede, Bolşeviklerin temel amacının Müslümanları Batı karşısında harekete geçirmek olduğu anlaşılmaktadır.

Ancak, Azerbaycan'daki siyasi gelişmeler, Rusya yönetiminin bu konuda samimi olmadığını ortaya koymuştur. Tüm bu vaatlere rağmen, Bolşeviklerin propagandasına inanarak destek veren kişi ve din adamlarının sayısı azımsanmayacak düzeydedir. Bu din adamları, içinde bulunulan koşullar gereği “Biz din adamları olarak tüm gücümüzü ve yeteneklerimizi Sovyet Federasyonu'nun güçlendirilmesi ve ülkenin savunmasına adanmışız” şeklinde bir tutum sergilemişlerdir.⁴⁰ Bahsi geçen din adamları arasında yer alan Ağa Alizade, Mir Muhammed Kerim, Mir Cevad, Abdul Rauf, Ziyaeddin Mehdi Alizade ve diğer tanınmış dinî liderler, anti-empyalist mitinglere katılmış ve Sovyet rejiminin savunulması amacıyla düzenlenen toplantılarda aktif rol almışlardır. Bu kişiler, Sovyetler Birliği'nin din karşıtı propaganda faaliyetlerinin yaygınlaştırılmasında önemli bir konumda bulunmuş ve bu süreçte ideolojik dönüşümün yerel düzeyde benimsenmesine katkı sağlamışlardır.⁴¹

1922 yılında Rusya Güvenlik Konseyi Millî İşler Dairesi tarafından Müslüman nüfus arasında din karşıtı propagandanın yaygınlaştırılması ve etkili sonuçlar elde edilmesi amacıyla kapsamlı bir eylem planı

³² Swietochowski, *Russia and Azerbaijan*, s. 112.

³³ Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Washington DC 1992, s. 221.

³⁴ Ali. Yaman, “Türk Kültür Tarihinden Kesitler: Sovyet Döneminde Azerbaycan'da Din ve Ateizme Dair”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı. 59, 2011, s. 181-194.

³⁵ Bacon, *agm*, s. 92.

³⁶ Suny, *age*, s. 195.

³⁷ Bacon, *agm*, s.104.

³⁸ Pravda, 5.12.1917 g.

³⁹ Pravda, 5.12.1917 g.

⁴⁰ *Azərbaycan Kommunist Partiyası Tarixinin Ocerkləri*, Azərneşr, Bakı 1964, s. 373.

⁴¹ A. Ahundov, “Sovyet Yönetimi Altındaki Azerbaycan'da Din ve Politika”, *Kafkasya İncelemeleri*, 12/2, 2001, s. 45.

geliştirilmiştir.⁴² Bu plan kapsamında Müslüman nüfus, ateizmi benimseme ve uygulama düzeylerine göre çeşitli kategorilere ayrılmıştır. Kategorileştirilmede, Müslüman toplumların gelişmişlik düzeyi temel kriter olarak kabul edilmiş; bu gelişmişlik ise sanayinin gelişimi, proleterleşme oranı, süreli basının yaygınlığı ve halkın yerleşik veya göçebe yaşam biçimine göre değerlendirilmiştir.⁴³

Bu çerçevede, ateizme uyum açısından İdil Bölgesi Tatarları birinci sırada, Özbek Türkleri ise son sırada konumlandırılmıştır. Azerbaycan ise beşinci sırada yer almakta olup, bu durumun temelinde 1921’de kabul edilen anayasasında “dinin devletten ayrılması” ilkesine özel bir maddede yer verilmiş olması yatmaktadır. Bu durum, Bolşeviklerin iktidarlarını pekiştirmeleriyle birlikte halka vaat edilen özgürlüklerin fiilen yok sayıldığını ve geleneksel ahlaki ve etik değerlerin sistematik olarak silindiğini göstermektedir.⁴⁴ Nitekim proleter kültür ve edebiyatın önemli isimlerinden Maksim Gorki’nin ifadesiyle, “Devrimci proletarya için bir gerçek vardır: O da eski yaşam şekliyle nefret ettirmektir.” Bu görüş, Sovyet ideolojisinin toplumsal dönüşüm sürecinde geleneksel değerlere yönelik tutumunu açıkça ortaya koymaktadır.⁴⁵ Bu bağlamda, Azerbaycan’daki durum yalnızca anayasal düzenlemelerle sınırlı kalmamış, Bolşeviklerin ideolojik hedefleri ve toplumsal kontrol mekanizmalarıyla somut bir uygulama alanı bulmuştur.

Bolşeviklerin temel ideolojik sloganlarından biri, geçmişe karşı duyulan nefreti ve eski değerlerin sistematik olarak yok edilmesini içermekteydi. Bu slogan doğrultusunda, “Geçmişten nefret edin, geçmişin kalıntılarını yok edin, halkın değerlerini unutun; bunun yerine proletarya edebiyatı, kültürü ve sanatını yaratın. Proletaryanın dini ise ateizm ideolojisi olacaktır” ifadeleri kullanılmıştır. Sovyet yönetimi, dine karşı yürütülen mücadelenin merkezinde işçi ve köylü sınıflarını konumlandırmıştır. Bu sınıflar, sosyal ve ekonomik şartlarından memnun olmamalarına rağmen, sistemin dayattığı otorite karşısında boyun eğmek zorunda kalmışlardır.⁴⁶ Bu bağlamda, 23 Eylül 1920 tarihinde Köy Yoksul (Komitet Bednykh Krest’yan;КБК)Komitelerinin kurulmasına ilişkin kararname çıkarılmıştır. Bu komiteler, Sovyet rejiminin kırsal kesimdeki denetim ve ideolojik yayılım mekanizması olarak işlev görmüş, halkın sosyoekonomik yapısını dönüştürmek ve dinî etkileri azaltmak amacıyla kullanılmıştır.⁴⁷

Köy Yoksul Komiteleri’ne yalnızca yoksul ve orta sınıf kesimlerden üyeler seçilmekteydi. Bu üyelerin çoğunun okuma yazma bilmemesi, Bolşeviklerin politikalarını uygulama sürecini kolaylaştırmıştır. Komiteler, din adamlarının oy kullanmasına kesinlikle izin vermemekteydi. Bu uygulama, din adamlarının dolaylı olarak “sınıfsal düşman” kategorisine dahil edilmesi anlamına gelmekte ve gelecekte dine ve dinî otoritelere yönelik baskıların kurumsallaşması için bir zemin hazırlamıştır.⁴⁸ Sovyet sisteminin temel hedeflerinden biri, ekonomik anlamda sınıfsal farklılıkları ortadan kaldırmaktır. Bu doğrultuda, zenginlerin ve ibadethanelerin mal varlıklarına el konulması talimatı verilmiş, hatta ibadethanelerde bulunan erzak ürünlerine dahi el konulmuştur. Bu uygulamalar sadece ibadethanelerle sınırlı kalmamış; 1922 yılında Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi, ülkedeki kıtlık gerekçesiyle tüm Ortodoks Kiliseleri’nde bulunan değerli eşyaların müsaderesine karar vermiştir.⁴⁹

Temmuz 1923’te ise Azerbaycan Olağanüstü Komiserliği, Sovyet Devlet Siyasi Dairesi’nin 6 numaralı gizli emri doğrultusunda “Azerbaycan SSCB’deki Müslümanlar arasında mezhep planı” adlı bir strateji geliştirmiştir. Bu planın amacı, Sünni ve Şii mezhepleri arasındaki farklılıkları kışkırtarak, bu ayrımları dine yönelik yeni saldırıların teşviği için bir araç olarak kullanmaktır.⁵⁰ 29 Eylül 1923 tarihinde Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Siyasi İşler Şubesi tarafından Azerbaycan halkı arasında geniş kapsamlı bir din karşıtı propaganda kampanyası yürütmek amacıyla kapsamlı bir eylem planı hazırlanmıştır. Plan kapsamında, “*birçok tehlikeli din adamını kontrol altında tutmak için modern, sadık ve tarafsız mollalardan oluşan özel bir büro kurulması*” önerilmiştir. Bu strateji, dinî liderler üzerinde devlet kontrolünü artırarak, dinî kurumların etkisini zayıflatmayı ve propaganda faaliyetlerinin etkinliğini artırmayı hedeflemiştir,⁵¹ ibaresine yer vermiştir. Belirtilen plan doğrultusunda, “modern, sadık ve tarafsız mollalar” belirlenmiş ve kendilerine geniş yetkiler tahsis edilmiştir. Ancak, Bolşevik yönetiminin uyguladığı tüm önlemlere rağmen, dine karşı yürütülen mücadelede beklenen başarı tam anlamıyla sağlanamamıştır. Bu başarısızlık neticesinde, Bolşevik yönetim daha keskin ve sert politikalar

⁴² Burcu Özdemir, “Sovyetler Birliği’nde Din Karşıtı Mücadele ve Komsomol,” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 34, no. 1/2019, s. 179-196.

⁴³ Bacon, *agm*, s.112.

⁴⁴ Bacon, *agm*, s.115.

⁴⁵ Maksim Gorki, *Lenin Haqqında Xatirələr*, Azərneşr, Bakı 1979, s.13.

⁴⁶ Sheila Fitzpatrick, S. (1992). *The Russian Revolution*, Oxford University Press, New York 1992, s. 86.

⁴⁷ *Azərbaycan Tarixi*, 3-Cü Cild. Azərneşr, Bakı 1973, s. 261.

⁴⁸ Joseph Vissarionovich Stalin, *Eserler Cilt 15*, (çeviren: İsmail Barkın), I. Baskı, İnter Yayınları 1990, s. 304-309.

⁴⁹ Bacon, *agm*, s.120.

⁵⁰ ARSPİHDA fond 1, siy.1, iş. 136, s. 34-35.

⁵¹ ARSPİHDA, fond 1, siy 1, iş. 136, s. 35.

geliştirme yoluna gitmiştir. Bu süreç, devletin dinî hayata müdahalesini artırmış ve din karşıtı kampanyaların kapsamını genişletmiştir.

7. Allahsızlar Cemiyeti

Sovyet yönetimi, dine karşı yürüttüğü mücadelede beklenen başarıyı tam anlamıyla elde edememiştir. Azerbaycan Sovyet rejiminin ilk yıllarında, yönetimde bulunan Azerbaycanlı kadrolar, halkın zihniyetine ters düştüğü gerekçesiyle Moskova'dan gelen bazı direktiflerin değiştirilmesini kısmen başarabilmişlerdir. Ancak, bu ulusal nitelikteki kadroların tasfiyesi ve yerlerine Rus, Ermeni, Yahudi, Gürcü gibi farklı etnik kökenlerden kişilerin atanması halk ile yönetim arasında derin bir kopukluk yaratmıştır. Bu gelişmeler ışığında dine karşı mücadeleyi daha etkin bir şekilde yürütmek amacıyla 1924 yılında Bakü'de "Allahsızlar Cemiyeti" adıyla bir örgüt kurulmuştur.⁵²

Kurulan cemiyet, sözde emekçi kesimleri ruhen özgürleştirmeyi ve onları "din afyonundan" kurtarmayı amaçlamaktaydı. Cemiyetin kuruluşunu takiben, şehir ve köylerde şubeler açılmış; düzenli olarak dine karşı konferanslar, münazaralar ve eğitim kursları organize edilmiştir. Ancak, yürütülen din karşıtı propaganda faaliyetleri istenilen düzeyde etkili bulunmayınca, cemiyetin adı "Mübariz Allahsızlar Birliği" olarak değiştirilmiş ve faaliyet alanları genişletilmiştir. Kuruluş toplantısından sonra, cemiyetin Bakü bürosunda her akşam din karşıtı eğitimlerin verildiği kurslar açılmıştır.⁵³

Derslerin Rusça olarak verildiği bu kursta biyoloji, kültür tarihi, dinî inançların oluşumu ile din ve sınıfsal mücadele gibi konular okutulmuştur. Azerbaycan Komünist Partisi'nin destek ve himayesi altında yürütülen bu derslere, Rusça bilen Azerbaycanlılar da katılım sağlamıştır. Cemiyetin faaliyetlerini sürdürebilmesi için 1.200 ila 1.400 arasında üyesi bulunmaktaydı. Üyelere yönelik olarak görsel araçlar, kitapçıklar ve raporlar yayımlanmıştır. Bunun yanı sıra, Azerbaycanlı komünistler ve genç komünistler (komsomol) dine karşı mücadelenin ön saflarında yer almış, öğrenciler, edebiyatçılar, sanatçılar ve lise öğrencileri de propaganda faaliyetlerine dahil edilmiştir. Üyelerin temel görevi, "tüm bilinçli işçi ve köylüleri mücadeleciler bir şekilde ateizm bayrağı altında birleştirmek, emekçileri dini hurafelerden uzaklaştırmak ve yeni materyalist dünya görüşünü benimsetmek" olarak tanımlanmıştır.⁵⁴

Cemiyetin Bakü'de yürüttüğü faaliyetler, çeşitli zorluklara rağmen genel olarak başarılı bir şekilde sürdürülmüştür. Ancak kırsal bölgelerde gerçekleştirilen çalışmalar sırasında bazı güçlüklerle karşılaşmıştır. Bu zorlukların üstesinden gelmek amacıyla baskı yöntemlerine başvurulmuştur. Mart 1927'de düzenlenen seminerler ile parti seminerleri birleştirilerek daha etkin sonuçlara ulaşılması hedeflenmiştir.⁵⁵ Cemiyetin 17 aylık faaliyetleri sonunda üye sayısının %12'den %25'e çıktığı raporlarla gösterilse de, halkın genelinde kabul görmediği ortaya konmuştur. Tüm baskı, şiddet ve propaganda çabalarına rağmen, cemiyetin toplumun geniş kesimlerine nüfuz etmekte zorlandığı anlaşılmaktadır.

9 Nisan 1929'da Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Merkez Komitesi ile Bakü Komitesi tarafından ortaklaşa düzenlenen "Evde Din Kalıntıları ile Mücadele" toplantısında cemiyetin Türk köylüsü arasında yetersiz temsil edilmesi "affedilemez bir eksiklik" olarak değerlendirilmiştir. Bu nedenle toplantıda, cemiyetin çalışmalarının toplumun ileri gelenlerinden kolektif çiftliklere, komünistlere ve Komsomol üyelerine kadar genişletilmesi yönünde talimat verilmiştir. Böylece dini kalıntılarla mücadelede daha kapsamlı ve yaygın bir propaganda stratejisi benimsenmiştir. Sovyetler Birliği'nin genel politikası doğrultusunda, Azerbaycan'da dine karşı yürütülen mücadelede kolektifleşme temel yaklaşım olarak benimsenmiş ve bu bağlamda kolektif çiftlikler, komünist partililer ile Komsomol üyeleri gibi toplumsal yapıların aktif rol aldığı organize bir propaganda ve baskı mekanizması oluşturulmuştur. Söz konusu yöntemle, bireysel düzeyde değil, toplumsal düzeyde dine karşı etkili ve yaygın bir mücadele yürütülmesi amaçlanmış; kolektifleşme sayesinde, dine bağlılığın toplum genelinde zayıflatılması, dinî kurumlar ve din adamlarının etkisinin azaltılması ile halkın sosyal ve ideolojik olarak Sovyet sistemine entegrasyonu hedeflenmiştir.⁵⁶

Sovyetler Birliği'nin genel politikası doğrultusunda Azerbaycan'da da dine karşı mücadelede kolektifleşme esas alınmıştır. Kolektif çiftlikler, komünist partililer, komsomol üyeleri gibi toplumsal yapıların aktif rol aldığı organize bir propaganda ve baskı mekanizması kurulmuştur. Bu yöntemle, bireysel değil, toplumsal düzeyde dine karşı etkili ve yaygın bir mücadele yürütülmesi amaçlanmıştır. Kolektifleşme sayesinde: Dine bağlılığın toplum genelinde zayıflatılması, dinî kurumlar ve din adamlarının etkisinin azaltılması, Halkın sosyal ve ideolojik olarak Sovyet sistemine entegre edilmesi hedeflenmiştir.⁵⁷

⁵² Taştan, *agm*, s. 1-39.

⁵³ *Azerbaycan Tarixi, Cilt 3*, s. 454.

⁵⁴ *Bakinskiy raboçiy*, 14 декабр, 1925 g.

⁵⁵ *Kommunist*, 1 Март, 1927 g.

⁵⁶ ARSPİHDA, fond. 1, siy. 1, iş. 136, s. 81.

⁵⁷ Fitzpatrick, *age*, s. 203.

Azerbaycan özelinde Sovyetler Birliği'nin uyguladığı bu strateji, köylerden kentlere kadar geniş bir alanı kapsayacak biçimde yürütülmüş ve din karşıtı kampanyaların kapsamını önemli ölçüde genişletmiştir.⁵⁸ Sovyet rejimi, özellikle başörtüsü (tesettür) meselesini, kadınların sosyal ve ideolojik dönüşümünün kritik bir göstergesi olarak değerlendirmiştir. Allahsızlar Cemiyeti ve Sovyet yetkilileri, başörtüsünü hem dinî hem de toplumsal geriliğin bir sembolü olarak görmüş ve kaldırılmasını Sovyet toplumuna adaptasyonun ve “ilerlemenin” bir koşulu olarak kabul etmiştir.⁵⁹ Bu bağlamda başörtüsü takan kadınlar, “sınıf düşmanları”, “gerici mollalar” ve özellikle Müsavatçı milliyetçi hareketin destekçileri olarak damgalanmıştır. Köylerde, kadınların başörtülerini çıkarmaları için propaganda ve zorlayıcı uygulamalar yaygın biçimde uygulanmış; kadınların tesettürsüz olarak kamusal hayata katılımı teşvik edilerek, Sovyet toplumunun laik ve modern kimliğine uygun bireyler olarak yetiştirilmeleri hedeflenmiştir. Bu süreç, yalnızca bir giyim tercihi meselesi olmaktan öte, halkın dinsel ve kültürel kimliğine yönelik geniş çaplı bir asimilasyon politikası niteliği taşımaktadır. Kadınlar üzerinden yürütülen bu dönüşüm, toplumsal yapının ve aile düzeninin köklü biçimde değişmesine de hizmet etmiştir.⁶⁰

Bu bağlamda Allahsızlar Cemiyeti, öncelikle kırsal bölgelerde örgütlenmeyi hedefleyerek Azerbaycan Türkçesinde hazırlanmış propaganda materyalleri dağıtmaya başlamıştır. Halkın kendi ana dilinde yürütülen propaganda, etkisini artırmak amacıyla başvurulan stratejik bir yöntemin ürünü olarak değerlendirilebilir ve Bolşeviklerin propaganda stratejisinin ne denli kapsamlı ve agresif olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. Toplumun saygın ve etkili figürlerini kendi ideolojik amaçları doğrultusunda kullanma girişimleri, onların toplumsal nüfus alanlarını genişletmek için başvurdukları önemli bir yöntem olmuştur. Ancak güçlü bir entelektüel duruş sergileyen Celil Memmedkuluzade gibi aydınların gösterdiği direnç, söz konusu çabaların her zaman arzu edilen düzeyde sonuç vermediğini de ortaya koymaktadır.⁶¹

Celil Memmedkuluzade'nin direnişi hem Azerbaycan edebiyatının modernleşme süreci hem de ulusal-kültürel kimliğin korunması açısından belirleyici bir rol oynamıştır. Onun editörlüğünde yayımlanan *Molla Nasreddin* dergisi, mizahi bir toplumsal eleştiri ve düşünsel uyanış aracı olarak kullanılarak dönemin sosyo-politik yapısını derinlemesine sorgulamış, halk arasında geniş bir okur kitlesine ulaşmış ve yüksek bir toplumsal meşruiyet kazanmıştır. Buna karşın, Memmedkuluzade'nin kişiliğini ve düşünsel mirasını itibarsızlaştırma yönündeki girişimler, Bolşevik yönetiminin dinsizlik propagandasını toplum üzerinde kurumsallaştırma sürecinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Memmedkuluzade'nin entelektüel direnişi, Sovyet ideolojik tahakkümüne karşı geliştirilen kültürel bir savunma refleksi niteliği taşımaktadır ve din karşıtı kampanyaların toplumsal kilerinin sınırlarını belirlemede önemli bir örnek teşkil etmektedir.⁶²

8. Muharrem Törenleri ve Şii Toplumlarında Sosyo-Dinî Yansımaları

Sovyetler döneminde dinin toplum üzerindeki etkisinin sınırlı kalması, halkın kültürel ve tarihsel bilincinin gücünü de göstermektedir. Bu bağlamda, Muharrem ayı, Hicrî takvimin ilk ayı olarak özellikle Şii mezhebine mensup Müslümanlar için derin tarihsel ve dini anlamlar taşımaktadır.⁶³ Ayın onuncu günü olan Aşura⁶⁴, İslam tarihinin en trajik olaylarından biri olan Kerbela Vakası'na işaret etmektedir. Hicrî 61 yılında (680 miladi) gerçekleşen bu olayda, Hz. Muhammed'in torunu ve Hz. Ali'nin oğlu olan Hz. Hüseyin ile beraberindeki aile fertleri ve 72 destekçisi, Emevi Halifesi Yezid b. Muaviye'nin ordusu tarafından Kerbela Çölü'nde şehit edilmiştir.⁶⁵ Bu trajedi, yalnızca Şiiler arasında değil, tüm Müslüman toplumlarda derin bir üzüntüyle hatırlanan ve toplumsal hafızada kırılma noktası niteliği taşıyan bir olaydır.⁶⁶

Şii toplumlarında Kerbela hadisesi, her yıl Muharrem ayında düzenlenen yas törenleriyle anılmakta; bu süreçte matem yürüyüşleri, mersiye okumaları ve çeşitli törenler düzenlenmektedir.⁶⁷ Ancak söz konusu anma törenleri zaman zaman siyasal veya ideolojik hedefler doğrultusunda araçsallaştırılmıştır. Bu durum, hem tarihsel hem de çağdaş bağlamda törenin dinî sınırlarının ötesine taşınmasına ve farklı siyasal aktörlerce mobilize edilmesine yol açmıştır.⁶⁸

⁵⁸ ARSPİHDA, fond 1, siy 1, iş. 136, s. 82.

⁵⁹ M. Khan, *Women and Social Change in Soviet Central Asia*, Routledge, London 1998, s.7.

⁶⁰ Cəmil Həsənov, *Ağ Ləkələrin Qara Kələsi*, Gənclik, Bakı 1991, s. 106-107.

⁶¹ Audrey L. Altstadt, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule*, Hoover Institution Press, Washington DC 1992, s. 134-136.

⁶² Həmidə Məmmədquluzadə, *Mirzə Cəlil haqqında xatirələr*, Gənclik, Bakı 1981, s. 69.

⁶³ M. Kamil Yaşaroğlu, “Muharrem”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2020, s. 4-5.

⁶⁴ Yusuf Şevki Yavuz, “Âşûrâ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, s. 24-26.

⁶⁵ Mustafa Öz, “KERBELÂ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul 2022, s. 271-272.

⁶⁶ Moojan Momen, *An Introduction to Shi'ism: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*. Yale University Press, London 1985, s. 65.

⁶⁷ Öz, “Kerbela”, s. 271.

⁶⁸ Heinz Halm, *Shi'ism*. Edinburgh University Press, Edinburgh 1997, s. 142.

Azerbaycan özelinde bakıldığında, Muharrem ayına ilişkin uygulamalar gerek sosyolojik gerekse teolojik açıdan önemli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Modern Azerbaycan düşünürleri, şairleri ve din adamları, bu törenlerin İslam'ın temel ilkeleriyle bağdaşmayan yönlerine dikkat çekmiş ve özellikle halk arasında yaygınlaşan bazı uygulamaların hurafeye dönüşme riskine karşı eleştirilerde bulunmuşlardır.⁶⁹

Bu bağlamda, realist ve toplumcu bakışıyla tanınan Azerbaycanlı yazar Celil Memmedkuluzade'nin şu sözleri dikkat çekicidir: "Eğer kafa yarmak şeriat içinse, başları kesilenler arasında neden tek bir molla görülmedi".⁷⁰ Bu ifade, törenlerin sorgulanması gerektiğini vurgulayan eleştirel bir yaklaşıma işaret etmektedir. Netice itibarıyla Muharrem törenleri bir yandan toplumsal kimliğin inşasında ve tarihsel hafızanın canlı tutulmasında önemli bir rol oynarken, diğer yandan bu törenlerin siyasi amaçlarla kullanılması ve dinî inançla bağdaşmayan biçimlere dönüşmesi, dinî düşünce çevrelerinde haklı eleştirilere yol açmaktadır. Bu çerçevede, söz konusu törenlerin dinî özüne sadık kalınarak, hurafe ve siyasal istismardan uzak bir biçimde sürdürülmesi gerekliliği, dinî ve entelektüel çevreler tarafından sıklıkla dile getirilmektedir".⁷¹

9. Azerbaycanlı Aydınların ve Din Adamlarının Muharrem Uygulamalarına Yaklaşımı

Azerbaycan'da 20. yüzyılın başlarında şekillenen modernleşme süreci, halkın eğitimi ve dinî bilinç düzeyinin artırılmasını hedefleyen reformist yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Bu dönemde, özellikle aydın kesim, halk arasında yaygın olan bazı dinî uygulamaları sorgulamaya ve dini istismar aracı olarak kullanan kişi ve yapılara karşı eleştirel bir tutum sergilemeye başlamıştır. Bu eleştirilerin hedefinde doğrudan dinin kendisi değil, dini istismar eden çevreler ve hurafeye dayalı uygulamalar yer almıştır. Azerbaycanlı aydınlar, halkın özellikle okuma yazma bilmeyen kesimlerini din istismarından koruma ve bilinçlendirme misyonunu üstlenmişlerdir.⁷² Eleştirel düşünceyi yaygınlaştırma çabaları, dinin özüne değil, onun belirli çevrelerce araçsallaştırılmasına karşı bir duruş olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda, hem aydınlar hem de reformist din adamları dinî yaşamın ıslah edilmesi yönünde önemli katkılarda bulunmuşlardır.⁷³

Bu reformist tutumun örneklerinden biri, Bakü'nün tanınmış din âlimlerinden Ahund Abdurrahim Hadizade tarafından sergilenmiştir. Hadizade, 1922 yılında bir gazeteye verdiği röportajda Muharrem ayı boyunca gerçekleştirilen bazı geleneksel törenlere yönelik eleştirilerini açıkça dile getirmiştir. Zincir vurma, kafa yarma ve kişinin kendisini dövmesi gibi uygulamaları, Hz. Hüseyin'e ve Muharrem matemine yönelik bir saygısızlık olarak nitelendirmiştir. Ona göre, bu tür aşırı davranışlar hem İslam'ın ruhuna hem de Kerbela hadisesinin taşıdığı manevi ve ahlaki mesaja aykırıdır.⁷⁴ Sonuç olarak, Azerbaycanlı aydınlar ve bazı din adamları, dinî inançların hurafelerden arındırılması ve toplumsal hayata daha sağlıklı bir şekilde entegre edilmesi için çaba sarf etmişlerdir. Bu çabalar, dönemin modernleşme eğilimleriyle paralel olarak şekillenmiş ve halkın bilinçlenmesine yönelik önemli adımlar arasında yer almıştır.⁷⁵

10. Abdulgani Ahundzade'nin Muharrem Merasimlerine Eleştirel Yaklaşımı

Sovyet yönetiminin Azerbaycan'daki ilk yıllarında dinî reform ve halkı hurafelerden arındırma çabaları yalnızca aydın kesimle sınırlı kalmamış, bazı etkili din adamlarının da desteğini görmüştür. Bu durum, dönemin toplumsal dönüşüm sürecinde dinin hem bir eleştiri hem de yeniden inşa konusu olarak gündeme geldiğini göstermektedir. Özellikle Şii toplumunun merkezî ibadet ve kimlik unsurlarından biri olan Muharrem merasimleri, geleneksel uygulamalarındaki aşırılıklar nedeniyle tartışmaların odağı hâline gelmiştir. Bu bağlamda, dönemin önemli din âlimlerinden Abdulgani Ahundzade, 27 Mayıs 1923 tarihinde Bakü'deki Tezepir Camii'nde verdiği bir vaazda, Muharrem törenlerinde gözlemlenen bazı uygulamalara yönelik açık eleştirilerde bulunmuştur. Ahundzade'nin "*Vatandaşlar! İmam Hüseyin'in ruhu da bu vahşi eylemlerden acı çekiyor. Eğer ödül kazanmak için taziye düzenliyorsanız, bilin ki bu tür taziyeleri hak edenler cehennemine gitmiştir*" ifadeleri, onun dinî törenlerdeki aşırılıkları İslam'ın özünden sapma olarak gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu çıkış, dinî duyguların araçsallaştırılmasına ve halkın maneviyatının şekilci davranışlarla suistimal edilmesine karşı bir tepki olarak değerlendirilebilir.⁷⁶

⁶⁹ Taştan, *agm*, s. 1-39.

⁷⁰ Celil Məmmədquluzadə. *Əsərləri*, Cilt 3, Bakı Azərneşr 1993, s. 227.

⁷¹ Momen, *age*, s. 220

⁷² Rəməş Rzayev, "Erken Dönem Azerbaycan Aydınlanmasında (Maarifçiliğinde) "İslam" Algısı ve "Ötekilik" Muhtevası", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, Vol. 9, Sayı/No. 1/2024, s. 687-727.

⁷³ İsmail İslamoğlu, *İslam İbadetleri ve Fıkıh*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017, s. 112-115.

⁷⁴ *Kommunist*, 1.09.1922 g.

⁷⁵ *Kommunist*, 1.09.1925 g.

⁷⁶ *Kommunist*, 23.07.1923 g.

Ancak Ahundzade'nin eleştirileri yalnızca bireysel bir din âliminin görüşlerini yansıtmakla kalmamış, dönemin aydın çevreleriyle de örtüşen daha geniş bir düşünsel eğilimin parçası olmuştur. Nitekim vatansever Azerbaycanlı aydınlar, dine karşı değil, dinin yanlış temsil edilmesine karşı bir mücadele yürütmüşlerdir. Bu aydınlar, İslam'ın özünü korumak amacıyla halk arasında yaygınlaşan hurafeleri, şekilci törenleri ve cehaletten kaynaklanan dinî yozlaşmayı hedef almışlardır. Böylece dinî reform çabaları, halkı düşünmeye sevk eden, inancı bilinçli bir zeminde yeniden yorumlamayı amaçlayan entelektüel bir hareketin temellerini oluşturmuştur.⁷⁷

Bununla birlikte, Bolşevik yönetimi bu eleştirileri farklı bir çerçevede değerlendirmiştir. Dinin özünü koruma amacını güden yerli aydınlardan farklı olarak, Bolşevikler bu tartışmaları ideolojik bir fırsat olarak görmüş ve kendi laikleştirici politikaları için araçsallaştırmıştır. Sovyet yönetimi, din kurumlarını ve özellikle toplumsal etkisi yüksek olan Muharrem merasimlerini itibarsızlaştırmaya yönelik sistemli bir kampanya başlatmıştır. Bu süreçte, dinî liderlerin hataları ve aşırılıkları genelleştirilerek tüm İslam inancına mal edilmiştir. Böylece Müslüman halkın gözünde din, “geri kalmışlık” ve “vahşet” ile özdeşleştirilmek istenmiştir.⁷⁸

Bu doğrultuda 1925 yılı itibarıyla Bolşevik yönetimi, Muharrem merasimlerine karşı yürütülen faaliyetleri “dine karşı mücadele” olarak tanımlamaya başlamıştır. Bu kavramsal değişiklik, Sovyet din politikasında daha radikal bir döneme geçişin işareti olmuştur.⁷⁹ Bu çerçevede Bolşevik Parti, Muharrem ayı öncesinde özel olarak eğitilmiş ideolojik kadroları ülkenin farklı bölgelerine göndererek geniş çaplı bir propaganda faaliyeti yürütmüştür. Faaliyetler arasında din karşıtı kitapçıkların basılması, alaycı karikatürlerin yayımlanması, tiyatro oyunlarının sahnelenmesi ve gazetelerde dinî törenlerle alay eden yazıların neşredilmesi önemli yer tutmuştur. Özellikle şehir merkezleri ve işçi sınıfı arasında yürütülen bu kampanyalar, Sovyetlerin hedeflediği laikleşme sürecinin ilk sistematik adımlarını oluşturmuştur.⁸⁰

Bu döneme ilişkin veriler, Sovyet basınının din karşıtı politikaları nasıl meşrulaştırmaya çalıştığını da göstermektedir. Örneğin, Azerbaycan'da yayımlanan Bakinskiy Raboçi gazetesi, yürütülen propaganda faaliyetlerinin sonucunda Türk işçileri arasında laiklik eğiliminin %60 oranında arttığını bildirmiştir. Bu tür haberler, Sovyet yönetiminin dine karşı mücadelesini başarı öyküsü olarak sunma çabasını yansıtmaktadır. Bununla birlikte, aynı gazete daha sonraki sayılarında kampanyaların beklenen düzeyde etkili olmadığını, özellikle sanayi bölgelerinde Muharrem karşıtı faaliyetlerin istenilen ideolojik dönüşümü sağlayamadığını belirtmiştir. Bu durum, Bolşeviklerin dinle mücadelede daha kapsamlı ve stratejik yöntemlere yönelmesine zemin hazırlamıştır.⁸¹ Sonuç olarak, Sovyet yönetiminin Azerbaycan'daki din politikaları, yalnızca dinî inançları bastırmayı değil, toplumsal kimliği kökten dönüştürmeyi hedeflemiştir. Bolşevikler, bireylerin inanç dünyasını değiştirmekten ziyade, dinî ve etnik aidiyetlerden arındırılmış yeni bir “Sovyet insanı” inşa etmeye yönelmişlerdir. Bu doğrultuda, toplumsal hafızada köklü bir yere sahip olan Muharrem törenleri gibi dinî pratikler, Sovyet ideolojisinin doğrudan hedefi hâline gelmiştir. Her ne kadar Sovyet rejimi kısa vadede dine karşı ideolojik başarı elde etmiş gibi görünse de, uzun vadede halkın dinî kimliğini tümüyle ortadan kaldıramamıştır. Zira Azerbaycan toplumunda din, yalnızca inanç sistemi değil, aynı zamanda tarihsel kimliğin, kültürel sürekliliğin ve toplumsal dayanışmanın da bir ifadesi olarak varlığını sürdürmüştür.

11. Dinî ve Millî Bayramlara Karşı Mücadele

Oruç, İslam'ın temel şartlarından biridir. Bazı istisnalar dışında her Müslümana farz olduğu Kur'an'da açıkça belirtilmiştir. Oruç, insanları hem maddi hem de manevi açıdan ıslah etmek ve Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla yerine getirilen bir ibadettir. Ramazan orucunun tıbbi açıdan da önemli olduğu yadsınamaz bir gerçektir.⁸² Ancak din karşıtı komünist hükümet, orucun zahmetli ve zorlayıcı oluşunu bahane ederek dine yönelik saldırılarda bulunmaktan geri durmamıştır. Bolşevik propagandacılar, oruca karşı mücadelede geleneksel yöntemleri kullanmışlardır. Ayrıca, orucun “mollaların uydurması” olduğunu ileri sürerek bu düşüncüyü yaymak amacıyla fabrikalarda ve diğer iş yerlerinde oruca karşı çeşitli kararlar almışlardır. Sovyet basını ise, orucun beden sağlığına zarar verdiği yönünde propaganda yapmıştır.⁸³

Basında, “Sersem Ayı” başlığı altında, mollaların oyunlarını konu alan çeşitli “öyküler” yayımlanmıştır. Komünist bir gazetede yayımlanan bir makalede ise, orucun “Türk işçilerini sosyalizm yolundan saptırdığı” iddia

⁷⁷ Taleh Hacıyev, “Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan'da Muharremlik Törenlerine Karşı Mücadelesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XII/2 - 2008, s. 467-479.

⁷⁸ Hacıyev, *agm*, s. 467-479.

⁷⁹ Uzeir Gadjibeyli, *Izbrannoe Azerbayjanskaya Akademiya Nauk Rossiyskoy Federatsi*, Baku 1968, s. 51.

⁸⁰ Hacıyev, *agm*, s. 467-479.

⁸¹ *Bakinskiy raboçiy*, 31.07.1925 g.

⁸² Ali İhsan Yitik, “ORUÇ” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul, 2007, s. 414-416.

⁸³ *Kommunist*, 30.04.1925 g.

edilmiştir.⁸⁴ Birçok gazete, bazı parti üyelerinin dahi hurafelere inanarak aldatıldığını yazmaktaydı. Sovyet yönetiminin tüm baskılarına ve ciddi çabalarına rağmen Azerbaycan halkı, ulusal ve dinî kimliğini korumayı başarmıştır. Sovyet hükümetinin öncelikli uygulamalarından biri, alfabe değişikliği idi; Arap alfabesinden Latin alfabesine geçiş gerçekleştirildi. Bu değişikliğin sözde amacı halkın okur-yazarlık oranını artırmak olarak açıklansa da asıl hedef, 1300 yıllık kültürel mirası koparmak ve toplumu köklerinden uzaklaştırmaktı. Kur'an-ı Kerim'in Azerbaycan Türkçesine çevrilmesinin yasaklanması da bu sürecin bir parçasıydı ve tesadüfi değildi. İslam'ın temel şartları gibi, dinî bayramlar da Sovyet yetkililerince eleştirilmekteydi. Bu bayramlardan biri de Kurban Bayramı'ydı. Bolşevikler, bu bayramın da mollalar tarafından uydurulduğunu öne sürerek propaganda yapmış, gazete ve dergilerde kurban ibadetini alaya alan karikatürler ve eleştirel makaleler yayımlamışlardı.⁸⁵

Buna paralel olarak, Bolşevikler inançlı bireyleri baskı yoluyla Sovyet hükümetine hizmet etmeye zorlamış ve bunu çoğu zaman dinle ilişkilendirerek meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Öyle ki, hükümete hizmet etmek adeta bir dinî vecibe gibi sunulmuştur. Bu duruma rağmen, Bakü'nün tanınmış din adamlarından Mirislam Miryunis oğlu, 1928 yılında Kurban Bayramı vesilesiyle Hacı Pirverdi Camii'nde verdiği hutbede, halkı hem dinî hem de toplumsal bir sorumlulukla ilişkilendiren şu ifadeleri kullanmıştır: “Ey insanlar! Allah, kullarına rızıklarından fazlasını tüketmemelerini emretti. Sovyet hükümetine sahip çıkmak, Tanrı'ya şükretmenin bir göstergesidir. Hükümetimize hizmet etmek ise bizler için bir görevdir”.⁸⁶

Sovyet propagandasından yalnızca dinî bayramlar değil, millî halk bayramlarından biri olan Nevruz Bayramı da nasibini almıştır. Baharın gelişi, gece ile gündüzün eşitlenmesi ve yeni yılın başlangıcı olarak kabul edilen Nevruz, Sovyet ideologları tarafından “geçmişin kalıntısı, batıl inançların bayramı ve hurafelere inanan insanların uydurduğu kurgusal bir fantezi” şeklinde yorumlanmıştır. Oysa Azerbaycan'da Nevruz Bayramı'nın mollalar olmadan, halk tarafından coşkuyla kutlandığı bilinmektedir. Buna rağmen Sovyet yönetimi, doğu halklarının dört bin yıllık bu ortak kültürel mirasını “soyluların bayramı” olarak nitelendirmiş ve Nevruz'u İranlılar ile Türkler arasında bir tartışma konusu haline getirmeye çalışmıştır.⁸⁷ Buna ek olarak, komünistlerin açık yalanlara dayalı propagandaları ve baskıcı uygulamaları, halk arasında Nevruz kutlamalarını durdurmaya yetmemiştir; aksine, halk tüm engellemelere rağmen bu köklü geleneği yaşatmayı sürdürmüştür. Böylece, Sovyet ideolojik müdahalelerine rağmen Nevruz, Azerbaycan toplumunda hem kültürel kimliğin hem de ulusal birliğin sembolü olarak varlığını korumuştur.⁸⁸

12. Din Adamlarına Yönelik Baskı ve Tasfiye

Sovyet rejiminin Azerbaycan'da kurulmasının ilk aşamasında, dinî şahsiyetler de dâhil olmak üzere halkın büyük bir kısmı yaşananları tam olarak kavrayamamıştır. Azerbaycan'ın çeşitli bölgelerinde Sovyetleşmeye karşı gerçekleşen halk ayaklanmaları, Sovyet yönetimi tarafından bastırıldıktan sonra, rejim kendi varlığına tehdit olarak gördüğü her unsuru sistemli biçimde tasfiye etmeye başlamıştır. Bolşeviklerin iktidara gelmesinin ardından, mollalar ve din görevlileri yalnızca kamusal yaşamdan dışlanmakla kalmamış, aynı zamanda toplumda “yabancı unsur” olarak gösterilmeye başlanmıştır. Mollalar, Sovyet hükümetine bağlılıklarını çeşitli yollarla ifade etmeye çalışsalar da, komünistler bu düşmanca siyasetten vazgeçmemiştir.⁸⁹

Aslında din adamları, komünist ideolojinin gerçek doğasını tam olarak bilmediklerinden, yeni rejimden merhamet beklemekteydiler. Ancak bu beklenti, kısa sürede yerini baskı, korku ve zorunluluğa bırakmıştır. Bu koşullar altında birçok inanan, baskılar nedeniyle dinî görevlerini terk etmek zorunda kalmış ve farklı işlerde çalışmaya mecbur bırakılmıştır. Öte yandan basında, mollaları aşığılayan ve itibarsızlaştıran yazılar, küçültücü başlıklarla sıkça yayımlanır hâle gelmiştir.⁹⁰

Din adamları, idari açıdan Sovyet hükümetini övmek zorunda kalmışlardır. Nitekim 2 Kasım 1926 tarihinde Rus Telgraf Ajansı, 25 Ekim 1926'da Ufa'da düzenlenen Tüm Rusya Müslüman Din Adamları Kongresi'nde, yoldaşlar Stalin, Rıkov, Kalinin ve Çiçerin'e tebrik telgrafı göndererek, Doğu halklarının savunucusu olan Sovyet hükümetine minnettar olduklarını ifade etmişlerdir.⁹¹

⁸⁴ *Kommunist*, 4.03.1927 g.

⁸⁵ *Kommunist*, 11.07.1925 g.

⁸⁶ Abdulla, Əhadov, *Azerbaycan'da Din ve Dini Təsisatlar*, Azərşər, Bakı 1991, s. 73.

⁸⁷ *Kommunist*, 11.07.1925 g.

⁸⁸ Şahla Nuruzade. Sovyet yönetimi yıllarında Azerbaycan'da propaganda ve “Sovyet değerlerinin” oluşumu. *Uluslararası Bilimsel Dergi “Kafkasya ve Dünya”*, sayı, 24, yıl 2022, 139–146. <https://doi.org/10.52340/isj.2022.24.19>

⁸⁹ Aydın Əfəndiyev, *Azerbaycanda Sovet Dövrü və Din*, Azərbaycan Dövlət Nəşrləri, Bakı 2010, səh.52-58.

⁹⁰ *Kommunist*, 13.12.1928 g.

⁹¹ *Kommunist*, 2.11.1926 g.

Azerbaycan'da din adamlarını itibarsızlaştırmak amacıyla, okuma yazma bilmeyen inananlarla eğitimli Bolşevikler arasında tartışmalar çıkarılarak, inananlar hakkında okuma yazma bilmeyen, batıl inançlara sahip, geri kalmış ve kültürel açıdan yoksun bir imaj yaratılmaya çalışılmıştır. Eğitimli ve inançlı bireyler ile halkın manevi değerlerine bağlı din adamları ise görmezden gelinmiş; çeşitli bahaneler ve asılsız iddialarla her fırsatta tasfiye edilmiştir. Corci Zeydan'ın eserlerini Türkçeye çeviren Mir Muhammed Kerim Ağa, "devrim karşıtı faaliyetler" gerekçesiyle suçlanarak, 2 Mayıs 1938 tarihinde 83 yaşında kurşuna dizilmiştir. Üç kez asılsız suçlamalarla mahkûm edilen Molla Muhammed Ahund, 1937 yılında Sibiry'a sürgün edilmiş ve burada vefat etmiştir. Müftü Hacı Abdülmecid Efendi ise 1930 yılında tutuklanarak idam edilmiştir. Sovyet yönetiminin din adamlarına yönelik uyguladığı baskı ve şiddet, Azerbaycan toplumunun manevi değerlerine ağır bir darbe vurmuştur. İslam dünyasına önemli din âlimleri kazandıran Azerbaycan'da, Sovyetler Birliği çöktüğü sırada din alimlerinin sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar azalmıştır.⁹²

SONUÇ

Araştırma bulguları, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan'da uygulanan din karşıtı politikaların yalnızca yapısal değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel boyutlarıyla da kapsamlı bir etki yarattığını göstermektedir. Camilerin, medreselerin ve diğer dinî kurumların kapatılması veya işlevlerinin değiştirilmesi, fiziksel mekanların dönüşümünden ziyade, dinî ve kültürel otoritelerin toplum içindeki rolünün zayıflatılması anlamına gelmiştir. Bu bulgu, toplumsal norm ve değerlerin yeniden yapılandırılması sürecinin devlet politikaları aracılığıyla sistematik olarak yürütüldüğünü göstermektedir.

Bulgular, ayrıca dinî liderlerin tutuklanması, sürgün edilmesi ve idam edilmesi uygulamalarının toplumsal kontrol mekanizmalarını zayıflattığını ortaya koymaktadır. Bu durum, toplumun resmi ideolojiye tamamen teslim olmadığını, dinî pratiklerin gizli veya özel alanlarda devam ederek toplumsal direniş biçimleri oluşturduğunu göstermektedir. Özellikle kırsal alanlarda ve aile içi sosyalizasyon süreçlerinde dinî ritüellerin sürdürülmesi, kültürel belleğin ve kimlik unsurlarının korunmasında belirleyici olmuştur.

Bulguların önceki araştırmalarla karşılaştırılması da önemlidir. Örneğin Sovyet döneminde merkezi devlet politikalarının din üzerindeki baskısını vurgularken, bu çalışmada Azerbaycan özelinde, baskıya rağmen yerel düzeyde sürdürülen dinî pratiklerin toplumsal kimlik üzerindeki etkisi daha detaylı ortaya konmuştur. Bu, Sovyet politikalarının tek tip sonuç üretmediğini, toplumun tarihsel ve kültürel bağlamına bağlı olarak farklı tepkiler geliştirdiğini göstermektedir.

Eğitim alanındaki bulgular, bilimsel ateizm ve seküler müfredat uygulamalarının genç kuşaklar üzerindeki etkisini ortaya koymaktadır. Ancak ev içi eğitim ve aile içi aktarım mekanizmaları, dinî ve kültürel değerlerin varlığını sürdürmesini sağlamıştır. Bu durum, kültürel sermaye ve habitus kavramlarıyla açıklanabilir; devletin resmi ideolojisi ile birey-toplum kültürel kodları arasında bir etkileşim ve çatışma söz konusudur.

Son olarak, araştırma bulguları, Sovyet dönemi Azerbaycan'ında dinî yapıların ve değerlerin yalnızca baskı yoluyla ortadan kaldırılamayacağını; aksine bu sürecin farklı biçimlerde yeniden üretilmesini tetiklediğini göstermektedir. Bu durum, devlet politikaları ve toplumsal direniş arasındaki dinamik ilişkilerin, kültürel süreklilik ve kimlik oluşumundaki rolünü anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The foundation of the Soviet Union was firmly rooted in Marxist-Leninist ideology, which regarded religion as a major obstacle to social and economic progress. Central to this worldview was Karl Marx's famous assertion that "religion is the opium of the people," a phrase that became a guiding principle for Soviet policy. According to Marxist theory, religion functioned as a tool used by ruling classes to pacify the working masses, distracting them from their real social and economic grievances. Consequently, the Soviet regime perceived religious institutions not simply as centers of faith but as potential sources of opposition to socialist revolution and the consolidation of state power. This ideological stance led to the formulation of systematic policies aimed at undermining religion's social influence, with the state explicitly adopting atheism as official policy. These policies targeted multiple sectors, including education, media, and legal frameworks, to effectively reduce religion's public presence and social authority. This ideological and repressive orientation resulted in profound social and cultural changes across the Soviet Union's diverse republics, including Azerbaijan. Azerbaijan presented unique challenges for Soviet anti-religious campaigns due to its long-standing Islamic traditions deeply woven into the fabric of its society. Islam was not only a religion but also a crucial element of Azerbaijani cultural identity and social

⁹² Musa, Quluzadə, *Azərbaycanda SSR'də Dövlət və Din Münasibətləri*, (1920-199'ci illər), Açıq Dünya, Bakı 2006, 110-125.

organization. Religious values shaped family life, community bonds, education, and traditional celebrations. Therefore, attempts to suppress religion in Azerbaijan encountered complex resistance, rooted in centuries of cultural and religious heritage.

Following the establishment of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic on April 27, 1920, the Soviet administration immediately prioritized the curtailment of religious influence as part of its broader state-building agenda. Mosques, tekkes, and madrasahs were systematically closed or repurposed, often converted into secular institutions such as museums, libraries, or storage facilities. This physical transformation of religious spaces was symbolic of the regime's determination to eradicate religion's visible footprint. Religious leaders—including clerics, sheikhs, mullahs, and muezzins were targeted with repressive measures; many were arrested, exiled, or executed under the new Soviet order. These actions were intended to dismantle the religious leadership's social authority and undermine community structures based on faith. In line with Soviet secularization policies, religious education was banned, and the printing and dissemination of Islamic texts were strictly controlled or prohibited. Beyond legal restrictions, the regime employed ideological campaigns to promote atheism and discredit religious beliefs. State-sponsored initiatives, such as "Scientific Atheism" courses and atheist youth organizations, were instrumental in alienating younger generations from religion. These programs sought to reorient social consciousness by replacing religious worldviews with secular, scientific perspectives consistent with Marxist-Leninist doctrine. As a result, religious practices were pushed from public life into private or underground spheres, effectively marginalizing faith from the social mainstream. Despite the harshness of Soviet anti-religious measures, including imprisonment, exile, and execution, religious life in Azerbaijan was never entirely extinguished. Particularly in rural regions, where state control was less pervasive and cultural traditions stronger, religious rituals, festivals, and communal prayers continued—sometimes covertly—demonstrating the resilience of religious identity. This persistence illustrates how religion was deeply embedded in popular culture and social customs, making it difficult to eradicate through top-down policies alone. For many Azerbaijanis, religious faith was not only a matter of spiritual belief but also a form of cultural memory, social belonging, and subtle resistance to Soviet assimilation.

Methodology

This study aims to explore the breadth and social consequences of Soviet religious suppression policies in Azerbaijan and analyze the mechanisms through which religious identity was preserved during this period. It also examines the profound disruptions in church-state relations caused by the Soviet regime's ideological stance and considers the enduring legacies of these historical experiences in Azerbaijan's post-Soviet religious landscape. Religion during the Soviet era should thus be understood not merely as a system of belief but also as a complex social phenomenon involving identity, culture, and resistance.

Result and Conclusion

The main objective of this research is to critically analyze the transformations of religion during the Sovietization of Azerbaijan and to assess the social and cultural impacts of this era. A qualitative research methodology was adopted, focusing on a comprehensive review of academic literature, archival sources, government decrees, and contemporary reports. These sources were carefully selected based on their scholarly credibility, relevance to the topic, and ability to shed light on the intricate relationship between religion and Soviet policy. The data was analyzed through detailed content analysis, identifying key themes and insights related to the suppression of religion and its social ramifications. In addition to primary source analysis, an extensive review of existing scholarship helped situate this study within broader academic discussions concerning Soviet secularism, colonial domination, and cultural resilience. This approach allowed for the development of nuanced interpretations of how Soviet occupation and policy shaped religious life in Azerbaijan. The occupation of the Azerbaijan Democratic Republic by the Soviet XI Red Army on April 27, 1920, marked a turning point, initiating the imposition of strict secular policies and the systematic marginalization of religion.

Soon after assuming power, the Soviet administration issued a decree titled "Freedom of Conscience" in May 1920, which prohibited religious education and the performance of any religious ceremonies within state schools under the jurisdiction of the People's Commissariat for Education (PCE). Although this decree provoked debates in political circles and the media, the regime advanced legal regulations to institutionalize anti-religious propaganda and further restrict religious activities. Between May 5 and May 10, 1920, religious education was banned in schools, and the operation of religious endowments was outlawed. These measures were part of a wider effort to weaken the economic and social foundations of religious communities. By 1929, these policies culminated in the total prohibition of religious holidays, effectively severing a vital link between religious faith and social-

cultural life. The ban on religious celebrations was a clear indication of the regime's desire to eliminate religion's public and communal expressions. Overall, Soviet policy towards religion in Azerbaijan was characterized by a combination of legal repression, ideological campaigns, and cultural transformation aimed at building a secular socialist society. Despite this official hostility, the endurance of religious traditions highlights the limitations of Soviet anti-religious campaigns and the continuing significance of faith in Azerbaijani life. Religious belief and practice survived as a private domain and a form of cultural continuity, revealing the complex dynamics between state power and popular culture. This period of religious suppression and resilience shaped Azerbaijan's religious landscape in ways that continue to influence its post-Soviet development. In conclusion, the Sovietization of Azerbaijan involved a systematic assault on religious institutions and practices grounded in Marxist-Leninist ideology. The regime's efforts to eradicate religion through legal, cultural, and ideological means were met with varying degrees of compliance and resistance. While public religious life was severely restricted, religious identity remained resilient, sustained by community traditions and cultural memory. This historical experience underscores the multifaceted role of religion as a form of identity, belonging, and resistance in the face of state-imposed secularization. Understanding this complex interplay is essential to grasp the legacy of religion in Azerbaijan's social and political history.

KAYNAKÇA

(Arşiv Vesikaları)

ARSPİHDA (Azerbaycan Respublikası Devlet Siyasi Partiyalar ve İctimai Hareketler Devlet Arxivi), Fond 1, siy 1, iş. 136. s 34-87.

Kitaplar

Azərbaycan Kommunist Partiyası Tarixinin Ocerkləri, Azərneşr, Bakı 1964.

Azərbaycan Tarixi, Cilt 3, Azərneşr, Bakı 1973.

İpek, Ali, *İslam Döneminde Azarbaycan (632-750)*, Zafer Ofset Yayınları, İstanbul 1999.

ALTSTADT, L. Audrey, *The Azerbaijani Turks: Power and Identity under Russian Rule*. Hoover Institution Press, Washington DC 1992.

BAYRAMOV, Tofiq, *Sovet İttifaqında Din və İdeologiya: Azərbaycan Nümunəsi*. Azərbaycan Tarix İnstitutunun Nəşrləri, Bakı 2018.

BOSWORTH, Edmund Clifford, *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1996.

ƏFƏNDİYEV, Aydın, *Azərbaycan'da Sovet Dövrü və Din*, Azərbycan Dövlət Nəşrləri, Bakı 2010.

ƏHƏDOV, A. F., *Azərbaycan'da Din ve Dini Təsisatlar*, Azərneşr, Bakı 1991.

DOĞAN, İsmailcan, (2021), *Sovyetler Birliği'nde Din Karşıtı Propaganda: 1917-1960 Dönemi Üzerine Bir Değerlendirme*. Selçuk İletişim, 14/1, ss. 408-431.

FITZPATRICK, Sheila, *The Russian Revolution*. Oxford University Press, New York 1992.

ГАДЖИБЕЙЛИ Узейр, *Избранное, Азербайджанская Академия Наук Российской Федерации*, Баку 1968.

QƏNBƏROV, Asif, *Azərbaycanda Din və Dövlət Münasibətləri*, Mənəvi Dəyərlərin Təbliđi Fondu, Bakı 2018.

QORKİ, Maksim, *Lenin Haqqında Xatirələr*, Azərneşr, Bakı 1979.

QULUZADƏ, Musa, *Azərbaycan'da Dövlət və Din Münasibətləri*, Açıq Dünya, Bakı 2002.

HƏSƏNOV, Cəmil, *Ađ Ləkəların Qara Kölgəsi*, Gənclik, Bakı 1991.

HEINZ, Halm, *Shi'ism*, Edinburgh University Press, Edinburgh 1997.

İPEK, Ali, *İlk İslami Dönemde Azerbaycan (632-750)*, Zafer Ofset Yayınları, İstanbul 1999.

İSLAMOĞLU, İsmail, *İslam İbadetleri ve Fıkıh*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. İstanbul 2017.

JOSEPH Vissarionovich Stalin, *Eserler Cilt 15*, (çeviren: İsmail Barkın), I. Baskı, İnter Yayınları 1990.

AZERBAJCANIN SOVYETLEŞTİRİLMESİ SÜRECİNDE DİN (1920-1929)

KAZEMZADEH, Firuz, *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*. Columbia University Press, Columbia 1991.

KENNEDY, Hugh, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, Pearson Education, Pearson/Longman 2004.

KHAN, M, *Women and Social Change in Soviet Central Asia*. Routledge, London 1998.

KİNG, Charles. *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus*. Oxford University Press, New York 2008.

MƏMMƏDQULUZADƏ, Cəlil, *Əsərləri Cilt 3*, Öndər Nəşriyat, Bakı 1993.

MƏMMƏDQULUZADƏ, Həmidə, *Mirzə Cəlil Haqqında Xatirələr*, Azərənşr, Bakı 1967.

MOOJAN, Momen, *An Introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*. Yale University Press, London 1985.

MÜRSELOV, Cengiz & KOÇ, Bekir, "Rusya ve Azərbaycan'da Din-Devlet İlişkileri". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV(8), Yıl, 2016, ss. 182-209.

NECİYEV, Elçin, "Azərbaycanın Sovyetlər Tarafından İşgali (27 NİSAN 1920)", *Azərbaycan ve Dağlık Karabağ Üzerine Analizler*, Gündoğar Yayınları, İstanbul 2015.

NƏSİROV, Elnur, *Orta Əsrlərdə Yaşamış Azərbaycan Alimləri*, Nurlar, Bakı 2011.

RONALD, Grigor Suny, *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford University Press, 1993.

ORUCOV, Hidayət, *Azərbaycan'da din*, İdrak İB, Bakı 2012.

SWIETECHOWSKI, Tadeusz, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*. Cambridge University Press, New York; New Rochelle; Melbourne; Sydney 1985.

SWIETECHOWSKI, Tadeusz. *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*. Columbia University Press, New York 1995.

YUNUSOV, Arif, *Azərbaycan'da İslam*, Zaman, Bakı 2004.

Makaleler

AHUNDOV, Abdulla, "Sovyet Yönetimi Altındaki Azerbaycan'da Din ve Politika", *Kafkasya İncelemeleri*, 2001, 12/2, ss. 38-55.

BACON, Francis, The Politics of Religion in Soviet Azerbaijan, *Journal of Soviet Studies*, 1993, 19/1, ss. 75-95.

HACIYEV, Taleh "Sovyet Rusyası'nın Azerbaycan'da Muharremlik Törenlerine Karşı Mücadelesi" Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, XII/2 - 2008, ss. 467-479.

ÖZDEMİR, Burcu, "Sovyetler Birliği'nde Din Karşısı Mücadele ve Komsomol." *Tarih İncelemeleri Dergisi* 34, no. 1/2019, ss. 179-196.

MEMMEDOV, Ceyhun, "Sovet Hâkimiyeti İllerinde Azerbaycanda Dövlət-Din Münasebetleri", *Din Araştırmaları Jurnalı*, ½, 2019, ss. 193-212.

NURUZADE, Şahla. Sovyet yönetimi yıllarında Azerbaycan'da propaganda ve "Sovyet değerlerinin" oluşumu. *Uluslararası Bilimsel Dergi "Kafkasya ve Dünya"*, sayı, 24, yıl 2022, s. 139-146., <https://doi.org/10.52340/ijj.2022.24.19>

RZAYEV, Rameş "Erken Dönem Azerbaycan Aydınlanmasında (Maarifçiliğinde) "İslam" Algısı ve "Ötekilik" Muhtevası", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi/ International Journal of Historical Researches*, Vol. 9, Sayı/No. 1/2024, s. 687-727.

TAŞTAN, Abdulvahap. "Azerbaycan'da Sosyo-Kültürel Değişme, Din ve Dinsel Canlanma", *Bilig*, 25, ss.1-39.

YAMAN, Ali. "Türk Kültür Tarihinden Kesitler: Sovyet Döneminde Azerbaycan'da Din ve Ateizme Dair". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, sayı. 59, 2011, ss. 181-194.

YEŞİOT, Okan, “TÜRKMENÇAY ANTLAŞMASI VE SONUÇLARI”, *Ankara. Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Sayı 36 Erzurum 2008, ss. 187-199.

Ansiklopedi Maddeleri

ALGAR, Hamid, “Ahund”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. II, İstanbul 1989, ss. 185.

BUNİYADOV, Ziya, “Azerbaycan”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul:1991, ss. 317-322.

ÖZ, Mustafa, “KERBELÂ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 25, İstanbul 2022, ss. 271-272.

YAŞAROĞLU, M. Kamil, “Muharrem”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul 2020, ss. 4-5.

YAVUZ, Yusuf, Şevki, “ÂŞÛRÂ”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. IV, İstanbul 1991, ss. 24-26.

YİTİK, Ali İhsan, “ORUÇ” *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.33, İstanbul, 2007, ss. 414-416.

Tezler

KERİMOV, Hatice, *Aleksey Petroviç Yermolov’un Kafkasya Başkomutanlığı (1816–1827)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012, s. 46-58.

Gazeteler

Bakinskiy raboçiy, 31.07.1925 g.

Kommunist, 30.04.1925 g.

Kommunist, 9.06.1926 g.

Kommunist, 4.03.1927

Pravda, 5.12.1917 g.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

